

Отримано: 23.01.2023.

Прорецензовано: 10.02.2023.

Прийнято до друку: 04.03.2023.

e-mail: r.mykhalchuk@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-32-36

Михальчук Р. Методи порятунку мізоцьких євреїв під час Голокосту. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2023. Вип. 34. С. 32–36.

УДК: 94:314.1(=411.16)(477.81)

Роман Михальчук**МЕТОДИ ПОРЯТУНКУ МІЗОЦЬКИХ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ**

У статті робиться спроба проаналізувати методи порятунку євреїв під час Голокосту, а також причини, які впливали на уникнення смерті під час нацистського геноциду на прикладі волинського містечка Мізоч. На кількість врятованих впливало становище євреїв під час радянської влади, коли частину з них було депортовано, вислано в райони далекої Півночі. Окрему роль зіграла мобілізація в ряди радянської армії та евакуація євреїв на Схід. Багато євреїв змогли вижити завдяки місцевим жителям, які їх переховували під час нацистської окупації в Мізочі та сусідніх теренах під час Голокосту.

Ключові слова: Голокост, порятунок євреїв, евакуація, Мізоч, Праведник народів світу, меморіальна книга.

Roman Mykhalchuk**SURVIVAL STRATEGIES OF MIZOCH JEWS DURING THE HOLOCAUST**

Based on the example of the town of Mizoch in Volhynia, the article attempts to analyze the survival strategies of Jews during the Holocaust, as well as the reasons that influenced the survival during the Nazi genocide. The number of the Jews who survived depended on their position during the Soviet regime, when some of them were deported and sent to the regions of the far North. Drafting to the ranks of the Soviet army and the evacuation of Jews to the East played a special role. Thus, these Jews left the later occupied territory beforehand. However, not all of them managed to survive in the end.

Potential opportunities to save the lives of Jews were provided by escape and evacuation from the occupied territories. However, not everyone could use such a way of survival. Many Jews hesitated to leave the town. The unknown sequences of moving to the eastern territories of the USSR were frightening. Nevertheless, compared to the indicators of other Volhynian towns, quite a lot of Mizoch Jews, 15%, managed to survive due to the evacuation.

After the mass killing, the willingness of local residents to take the risk of hiding Jews was of great importance for the number of the survivors. Often, people who tried to help the Jews gave them food and asked them to leave. However, despite the threat of execution, there were local residents who hid the victims of the Holocaust. At least five nationalities (Ukrainians, Czechs, Poles, Russians, and Germans) were recorded as rescuing the Jews of Mizoch during the Nazi occupation. The Slobodiuk family was among them – Sydir, his wife Yustyna and their daughter Maria, who are the only Mizoch family officially recognized as the Righteous Among the Nations. German engineer Hermann Graebe was also awarded the title of the Righteous Among the Nations for rescuing the victims of the Holocaust, including the Jews of Mizoch.

Keywords: Holocaust, survival of Jews, evacuation, Mizoch, Righteous Among the Nations, memorial book.

Під час Голокосту в Україні загинуло близько 1,5 млн євреїв. Різними методами невеликій частині євреїв вдалося вижити. Причини порятунку включали різні фактори об'єктивного та суб'єктивного характеру. В більшості жертви Голокосту були залежні від обставин нацистської дійсності, і лише в деяких випадках могли ситуативно впливати на свою долю. У цій розвідці робиться спроба проаналізувати методи порятунку євреїв під час Голокосту, а також причини, які впливали на уникнення смерті під час нацистської окупації на прикладі волинського містечка Мізоч (сучасна Рівненська область).

Геноцид євреїв в Мізочі досліджував Роман Михальчук. У монографіях, присвячених Голокосту на Рівненщині [24] та періоду Другої світової війни в Мізочі [21] автор розглядав різні аспекти нацистської окупації та геноциду євреїв. В окремих розвідках автор висвітлив порятунок євреїв [22] та стратегії їхнього виживання після масового вбивства мізоцької єврейської громади в жовтні

1942 р. [23]. Актуальними напрацюваннями для розвідки стали дослідження істориків Олександра Круглова [17], Тімоті Снайдера [25], Іцхака Арада [12], Віталіни Данильчук [14], в яких проаналізовані різні аспекти нацистської окупації, зокрема становища євреїв та їхнього порятунку.

Джерелами публікації стали документи українських та закордонних архівів та усні колекції спогадів про Голокост. Важливі джерела містяться в Державному архіві Рівненської області, де акумульовані документи про масове вбивство мізоцьких євреїв в жовтні 1942 р. (Надзвичайний акт державної комісії) [15], в архіві Яд Вашем в м. Єрусалим (справа на сім'ю Праведників народів світу – Слободюків) [11]. В Інституті візуальної історії й освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії зберігаються свідчення мізочан про Голокост. Серед них у нашому дослідженні використані спогади євреїв Джорджа Ганзберга [9], Ісаака Розенבלата [7], Емілія Голдбартена [10], українців Марії Слободюк [8], Миколи Слободюка [8]). Їх доповнюють спогади євреїв (Єгуда Бройнштейн [1], Макс Вельтфрайнт [2], Ада Фішфедер-Тейхнер [3], Янкев Мендюк [4]) з меморіальної книги Мізоча, які стали нещодавно удоступнені (перекладені з івриту).

Мізоч – одне з численних містечок в Україні, де відбувся Голокост. За різними даними 13–14 жовтня 1942 р. під час масової акції вбивства єврейської громади загинуло від 1700 [27, с. 587] до 3700 євреїв [13, л. 6; 14, арк. 196-196 зв.]. В історіографії Голокосту події в Мізочі відомі повстанням в місцевому гетто [5] та наявністю світлин вбивства. Однак, не всі євреї гинули під час «вирішення єврейського питання». Дослідник Олександр Круглов зазначав, що 850 чол. (50%) мізоцьких євреїв вдалося втекти [17, с. 75]. Хоча такі цифри потребують уточнення.

Уникнути смерті від нацистського геноциду частині мізоцьких євреїв «допомогла» радянська влада, яка в 1939–1941 рр. окупувала Західну Україну. Система упокорення неугодних в СРСР застосовувала примусові виселення в райони далекої Півночі. Таким чином, репресії «червоного» тоталітарного режиму стали на заваді репресій «коричневого» тоталітаризму. Мізоцький єврей Джордж Ганзберг згадував, що з 1939 р. багато людей з окупованої німцями Польщі перейшли на радянську сторону, намагаючись врятуватися від нацистів. Однак багато з цих євреїв відмовлялися реєструватися, за що їх радянська влада відправляла в Сибір: «І, на щастя, це було їхнім порятунком. Всі вони вижили. Доля відіграє з нами всілякі жарти», – зазначав у своїх спогадах Ганзберг [9]. Інший мізоцький єврей Єгуда Бронштейн згадував, що велику кількість біженців через кілька місяців після прибуття в містечко заарештували органи радянської влади. Їх вивезли до Сибіру, оскільки вони відмовлялися прийняти радянське громадянство. Така доля врятувала їхні життя від Голокосту. Бронштейн зазначав, що близько 50 відсотків з них врятувалися від смерті [1].

Іншим чинником, що міг вплинути на порятунок потенційних жертв Голокосту була мобілізація. Перед нападом нацистів на СРСР в 1941 р., єврейські чоловіки були мобілізовані в радянську армію. Таким чином, вони завчасно покинули згодом окуповану територію. Звісно вижити вони могли в разі збереження життя на фронті, що вдавалося далеко не всім. Наприклад, Джордж Ганзберг свідчив як його брата приблизно через шість днів після початку війни забрали в радянську армію, і таким чином він уник окупації в Мізочі. Однак, відомо що захищаючи Москву в 1941 р. він загинув [9]. Також про свій короткочасний досвід мобілізації розповідав мізоцький єврей Еміль Голдбартен, який вже наступного дня після мобілізації став військовополоненим в м. Дубно. Однак він зумів вижити [10].

Інколи траплялися несподівані випадки порятунку. Янкев Менюк згадував, що його батько за три тижні до нападу Німеччини поїхав в гості до родичів з Мізоча в росію [4].

Великі потенційні можливості врятувати життя євреям давала втеча з окупованих територій, евакуація. Однак такий метод порятунку розглядали не всі. Багато євреїв не хотіли, або не могли вчасно покинути містечко. Переїзд з «насиджених місць» в східні терени СРСР виглядав своєрідним «стрибком у невідомість». Історик Тімоті Снайдер зазначав, що в 1941 р. волинські євреї вже склали достатнє уявлення про радянську владу й мали підстави вважати, що втеча на схід призведе лише до сибірського заслання [25, с. 130]. Цю дилему влучно характеризують роздуми одного з волинських євреїв: «На серці у мене неспокійно, ніби хтось шепоче мені на вухо: «Біжи в Росію... тут станеться щось жахливе... євреї будуть убиті...», але інший голос, голос холодного розуму, відповідає: «Що означає вбиті? Хіба вбивають людей просто так? Звичайно, буде накладено обмеження, заборони, як в окупованій Польщі...» [12, с. 138]. У Мізочі, за словами Нахума Копіта, єврейські сім'ї вирішили, що «молодь нехай тікає, а старші люди залишаться з найменшими дітьми. Коли ж все закінчиться, молодь повернеться до Мізоча» [2].

Таким чином рятувалася сім'я Фішфедер-Тейхнер. Ада Фішфедер-Тейхнер згадувала, що її брат Міхаель з друзями виїхав в росію, а вона з сестрою Сонею теж подалася на Схід. Спочатку вони добралися до Шепетівки, де в евакуаційному потязі вирушили вглиб країни. Ада згадувала, що по дорозі вони зустріли багатьох містян з Мізоча. Однак становище втікачів було жахливе. В колгоспі, де вони зупинилися панував голод. Тому вона з сестрою поїхали далі, а інші мізочани залишилися там. Вже після війни Ада дізналася, що в тому колгоспі загинули Іцхак Порат, Іцхак Гельман, брати Сізаки та інші. Вони померли, незважаючи на те, що у кількох з них були гроші, однак не було що за них купити [3]. Одним з вдалих прикладом евакуації та порятунку є історія єврея Арона, який виїхав з Мізоча, а згодом воював проти нацистів на фронті. Після завершення війни в 1944 р. приїжджав в Мізоч [16].

Слід зазначити, що на кількість врятованих євреїв впливали різні фактори та умови, зокрема географічне розташування до західного кордону, який перетнули німці. Цей фактор зіграв роль в (не) можливості швидкої евакуації. Наприклад з Рівненщини вдалося втекти майже вдесятеро більше євреїв, ніж з теренів сучасної Волинської області. Так, у Мізочі завдяки евакуації врятувалося 15% євреїв, у Рокитно – 25%, у Корці – 20%, в Острозі – 10%, у Дубровиці – 7,8%. Натомість у містах Волинської області – лише 3% у Турійську, у Мацієві – 2,5%, у Ковелі – 1,6%, у Луцьку – 1,5% [18]. Отже, Мізоч у порівнянні з іншими волинськими містами має доволі високий рівень врятованих.

Слід зазначити на рідкісних випадках, коли євреї рятувалися від Голокосту в самому серці нацизму – Німеччині. У своєму дослідженні Віталіна Данильчук виявила 6 євреїв Рівненщини, що потрапили на роботу в Німеччину (всього вивезено 28783 особи). Серед них у 1943 р. до Німеччини потрапила Ривка Ісаківна Брегман-Хорпак. Їй вдалося втекти з місця розстрілу євреїв у м. Здолбунові 13 жовтня 1942 р. Вона переїхала до Мізоча, звідки її вивезли на примусові роботи до Райху [14, с. 17].

Після акції вбивства велике значення мала готовність місцевих жителів переховувати євреїв. Адже навіть врятувавшись від окупантів (втекли з гетто, з місця розстрілу тощо), євреї не могли бути впевненими, що виживуть. Більшість потенційних рятівників відмовлялися їх переховувати, адже це наражало їх та їхні сім'ї на смертельне покарання. Тому найчастіше люди, що намагалися допомогти євреям – давали харчі та просили йти далі [22, с. 22]. Мізоцький єврей Ісаак Розенблат згадував: «Мені не бракувало їжі, мені давали поїсти. Але мені не давали притулку, мені не було де спати, я не мав можливості трохи погрітись. Перш за все, мене не так цікавила їжа, а те, що було мені потрібно, це – трохи тепла, щоб я міг погрітись» [7].

Проаналізовані випадки порятунку мізоцьких євреїв свідчить про мінімум п'ять національностей (українці, чехи, поляки, росіяни, німці), які рятували жертв Голокосту. Найбільш відомим випадком є порятунок Софії Горнштейн Праведниками народів світу сім'єю Слободюків (Сидір Тимофійович, його жінка Юстина Степанівна та їхня донька Марія). Софія переховувалася в цій родині з 14 жовтня 1942 р. до 1 липня 1943 р., а згодом до закінчення війни знаходилася в їхніх родичів у с. Верхів [21, с. 77].

Микола Слободюк, брат Праведниці Марії Слободюк про порятунок Софії згадував так: «Це було на Покрову 14 жовтня, а прибігла вона 16 жовтня. Злякався, бо вже на другий день був приказ коменданта, що хто буде переховувати єврея, того розстріляють. Вона просила її врятувати. Сіла в кухні за припічком. Через деякий час прийшов батько, мама, Марія. Вона кинулась до батька і просила її врятувати. Він сказав до матері – є троє, то якимось чотири викормимо. Її обмили. На другий день на горі у сні біля комина зробили сховище. Так, біля комина зробили кубло. Те що самі їли, те і їй носили» [8]. Традиційна українська родина була патріархальною. Тож остаточне рішення переховувати Софію прийняв батько. Порадившись з дружиною, він сказав дружині такі слова: «Знаєш шо, Юстино, є в нас троє, хай буде і четверта. Якимось ми викормимо. Якимось сховаєм» [6; 8].

У свідченнях на своїх рятівників в справі з архіву Яд Вашем Софія зазначала: «Це була некористолюбна сім'я, це були прекрасні люди, вони мене називали дитина. Коли мені щось боліло, то питали – дитино, що тобі болять, ділились ячмінним хлібом, бо другого не було» [11, р. 10].

Відомим рятівником євреїв в історіографії Голокосту є німецький інженер Герман Гребе. На його фірмі Юзеф Юнг працювали більше сотні євреїв. Гуманне ставлення до євреїв Гребе засвідчують численні спогади [24, с. 153]. Довідавшись у липні 1942 р. про ліквідацію гетто в Рівному, він намагався врятувати євреїв, які на нього працювали. Отримавши спеціальні документи для «захисту» своїх підопічних, домігся випуску здолбунівських, острозьких і мізоцьких єврейських робітників

у Рівному [26, с. 100]. Зокрема, дізнавшись про заплановане вбивство мешканців рівненського гетто, Гребе вдалося вивести звідти 74 своїх робітників та їхніх дружин, серед яких 60 жителів Мізоча [20, с. 49]. Про цю подію мізоцький єврей Джордж Ганзберг згадував так: «Він відправив нас додому. Отже, цього Гребе я ніколи не забуду, ніколи не забуду, бо він був гуманною людиною. І я думаю про 18 осіб з нашого містечка, які вижили [завдяки йому]» [9].

Про Гребе згадує мізоцький єврей, згодом партизан Янкев Мендюк, який перебував на примусових роботах в Здолбунові. У березні 1942 р. зі Здолбунова його разом з іншими 80 працівниками було вигнано в Рівне. Керівник групи німецький інженер Гребе ставився до них «гідно і взагалі був не таким, як інші німці». Перед ліквідацією рівненського гетто він дав євреям відпустку і «наказав піти додому» [4]. Це викликало підозру і його змусили негайно викликати євреїв на роботу. Однак вони повернулись вже після того, як євреїв з рівненського гетто завантажували в залізничні вагони для акції в Костопільській ліс. У цей час гестапо та українська поліція перебували з ними, але як зазначав Мендюк – «Гребе захищав нас». Їм вдалося схопити з їхньої групи лише шість євреїв чоловік. Мендюк згадував: «Ми спостерігали за тим, як інженер Гребе боровся з гестапо за наше життя. Ми бачили смерть на наших очах і пережили опір рівненських євреїв» [4].

Інші випадки порятунку – це переховування в сусідів, українських, польських, чеських родинах. Про свій досвід виживання розповіла Пніна Сорек (дівоче прізвище Мізоч) в листі до голови Мізоцької селищної ради. Коли почалися вбивства німці повели її сім'ю до місця вбивства (незважаючи на християнські хрестики, які повісив їй батько Зейлик Мізоч). Під час масового розстрілу куля в неї не влучила, однак її закопали. Коли Пніна отямилася, вилізла з ями і врятувалась завдяки місцевій українській родині [19; 21, с. 71–73].

Історія Ісаака Розенבלата пов'язана з порятунком польськими та чеськими сім'ями [21, с. 24]. В чехів він переховувався від переслідувачів, які хотіли його здати місцевій владі, а в польській сім'ї він опинився в розпал «Волинської трагедії» 1943 р. Таким чином його рятувальників також чекало переслідування. Однак йому вдалося врятуватися та виїхати в Аргентину [7]. Серед інших історій про порятунок, які містяться в Інституті візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США слід відзначити свідчення Меїра Велтфройнда, Клер Борен, Еміля Голдбартена, Джорджа Ганзберга, Семена Велінгера тощо [23, с. 226–238].

Отже, чимало факторів впливало на порятунок євреїв від Голокосту та уникнення нацистських репресій. Окупація Західної України 1939–1941 рр. радянською владою теж мала свої наслідки. Висилки в райони далекої Півночі, мобілізація в ряди радянської армії єврейських чоловіків дала можливість покинути згодом окуповані терени, зокрема Мізоча. Евакуація певної частини євреїв на Схід також зменшила кількість жертв Голокосту. Багато євреїв змогли вижити завдяки місцевим жителям, які їх переховували. Хоча офіційно в Мізочі Праведниками народів світу визнано одну родину. Після порятунку євреї емігрували за кордон. Єврейська громада в Мізочі перестала існувати.

Список використаних джерел та літератури:

1. “The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But... (From Yehuda Broinshtein's Letter to Reuven Melamed)», in *Memorial Book of Mizocz*. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>
2. «How I Was Saved from Death in Mizoch» by Max Weltfreint, in *Memorial Book of Mizocz*. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>
3. «Impressions and Memories of My Childhood in Mizoch» by Adah Fishfeder-Teichner, in *Memorial Book of Mizocz*. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz221.html#Page234>
4. «Memories of a Partisan» by Yankev Mendiuk, in *Memorial Book of Mizocz*. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>
5. Mykhalchuk R. “I wanted revenge for the shed innocent jewish blood”: The resistance of Mizoch jews during the Holocaust. *Eminak*. 2022. № 4 (40). S. 236–253.
6. USC SFI VHA, 38193, Mariia Moseichuk (Ukrainian).
7. USC SFI VHA, 38507, Isaac Rozenblat (Spanish).
8. USC SFI VHA, 38669, Nikolai Slobodiuk (Ukrainian).
9. USC SFI VHA, 46431, George Ganzberg (English).
10. USC SFI VHA, 7722, Emil Goldbarten (English).
11. YVA, M.31. File 5445/7233.
12. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945). Днепропетровск ; Москва, 2007. 816 с.
13. ГАРФ, ф.-7021, оп. 71, спр. 59.
14. Данильчук В. До проблеми порятунку євреїв Рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та в статусі військовополонених. *Голокост і сучасність*. № 1 (12). 2014. С. 9–23.

15. ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3.
16. Інтерв'ю з Теклею Демидюк 1937 р.н., 12 серпня 2016 р. Особистий архів Михальчука Р. Ю.
17. Круглов А. Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины, ред. И. Левитас. Киев, 2000. 224 с.
18. Левин Д. Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года. *Яд Вашем*. URL: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/levin.pdf
19. Лист Пніни Сорек (Мізоч) до голови Мізоцької селищної ради від 22.04.2009 р. *Особистий архів Михальчука Р. Ю.*
20. Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941-1944. Київ, 2021. 340 с.
21. Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955. Вид. 2-ге, доповнене. Київ, 2022. 344 с.
22. Михальчук Р. Порятунк волінських євреїв під час Голокосту (на прикладі містечка Мізоч). *Актуальні питання української та всесвітньої історії: минуле і сучасність: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Рівне, 25 жовтня 2022 року). Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. акад. Степана Дем'янчука. Львів ; Торунь, 2022. С. 22–25.
23. Михальчук Р. Порятунк євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США. *Пам'ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Науковий збірник «Велика Волинь»*. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 13–14 вересня 2021 р.). Вип. 62 / Упоряд. П.С. Скворонський. Бердичів, 2021. С. 226–238.
24. Михальчук Р. Смерть і виживання під час Голокосту: терени сучасної Рівненщини. Монографія. Рівне, 2022. 272 с.
25. Снайдер Тімоті. Життя і смерть західноволинських євреїв, 1921-1945 рр. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. За ред. Рея Брандона та Венді Лауер. Київ, 2015. С. 113–162.
26. Тищенко О., Кіреєв Ю. Здолбунів на Волині. Історичний вернісаж. Рівне, 2007. 192 с.
27. Голокост на території СССР: енциклопедія, гл. ред. И. Альтман, 2-изд. Москва, 2011. 1143 с.

References:

1. Arad Y. Katastrofa evreev na okkupirovannykh terrytoryakh Sovetskoho Soiuz (1941-1945). Dnepropetrovsk ; Moskva, 2007. 816 s.
2. Danylchuk V. Do problemy poriatunku yevreiv Rivnenskoho rehionu pid chas Druhoi svitovoi viiny na robotakh u Nimechchyni ta v statusi viiskovopolonenykh. *Holokost i suchasnist*. 2014. № 1 (12). S. 9– 23.
3. Kruhlov A. Entsiklopediya Kholokosta. Evreiskaia entsiklopediya Ukrainy, red. Y. Levytas. Kiev, 2000. 224 s.
4. Levyn D. Sudbonosnoe reshene: behstvo evreev vo vnutrennye raiony SSSR letom 1941 hoda. *Yad Vashem*. URL: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/levin.pdf
5. Masovi rozstrily. Holokost vid Baltiiskoho do Chornoho moria, 1941-1944. Kyiv, 2021. 340 s.
6. Mykhalchuk R. "I wanted revenge for the shed innocent jewish blood": The resistance of Mizoch jews during the Holocaust. *Eminak*. № 4 (40). 2022. S. 236–253.
7. Mykhalchuk R. Mizoch: trahichni storinky istorii. 1939–1955. Vyd. 2-he, dopovnene. Kyiv, 2022. 344 s.
8. Mykhalchuk R. Poriatunok volynskykh yevreiv pid chas Holokostu (na prykladi mistechka Mizoch). *Aktualni pytannia ukrainskoi ta vsesvitnoi istorii: mynule i suchasnist: materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii* (m. Rivne, 25 zhovtnia 2022 roku). Mizhnarodnyi ekonomiko-humanitarnyi universytet im. akad. Stepana Demianchuka. Lviv ; Torun, 2022. S. 22–25.
9. Mykhalchuk R. Poriatunok yevreiv v Mizochi pid chas Holokostu u svidchenniakh zhertv: videodzherela Instytutu vizualnoi istorii ta osvity fondu Shoa universytetu Pivdennoi Kalifornii v SShA. *Pamiat netlinna: Holokost na terenakh nashoho kraiu. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»*. Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (Berdychiv, 13–14 veresnia 2021 r.). Vyp. 62 / Uporiad. P.S. Skavronskyi. Berdychiv, 2021. S. 226–238.
10. Mykhalchuk R. Smert i vyzhyvannia pid chas Holokostu: tereny suchasnoi Rivnenshchyny. Monohrafiia. Rivne, 2022. 272 s.
11. Snaider Timoti. Zhyttia i smert zakhidnovolynskykh yevreiv, 1921-1945 rr. *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*. Za red. Reia Brandona ta Vendi Lauer. Kyiv, 2015. S. 113–162.
12. Tyshchenko O., Kireiev Yu. Zdolbuniv na Volyni. Istorychnyi vernisazh. Rivne, 2007. 192 s.
13. Kholokost na terrytoryy SSSR: entsiklopediya, hl. red. Y. Altman, 2-yzd. Moskva, 2011. 1143 s.